gemeente
Barneveld

Organisatieonderdeel: Leefomgeving
Behandelaar: S. Schaap
Telefoonnummer:

Voorstelnr. 3438
Barneveld,
Portefeuillehouder: J. van der Tak

☒Ter kennisname naar de raad
Nummer beleidsproduct:

☐Op overzicht Bestaand beleid (website)

Onderwerp: **Raadsmemo opvolging motie wolf (SDO_Sch)**

Gevraagde beslissing:
1. In te stemmen met de memo
2. De memo aan de raad aan te bieden.

1. Inleiding
Tijdens de gemeenteraadsvergadering van 7 februari 2024 is er een motie vreemd aan de agenda ingediend omtrent de wolf, zie bijlage 2. Middels deze memo wordt de raad geïnformeerd over de ondernomen stappen wat betreft de opvolging van de desbetreffende motie.

2. Beoogd effect
a) Meetbaar effect
b) Maatschappelijk effect

3. Argumenten

4. Kanttekeningen

5. Financiën

6. Participatie en communicatie
a) Participatie

b) Communicatie

7. Uitvoering

Planning:

Evaluatie/controle

8. Bijlagen
1. Raadsmemo opvolging motie wolf
2. Motie vreemd aan de agenda
3. Brief GS aan LNV over de wolf
4. Petitie grenzen aan de wolf
5. Wolvenbeleid 2024: grenzen aan de wolf

gemeente
Barneveld

Raadsmemo Opvolging motie wolf

Datum:	**4 april 2024**
Onderwerp:	Opvolging motie wolf
Ter attentie van:	De Raad
Afzender:	College van Burgemeester en Wethouders
Portefeuillehouder	J. van der Tak
Mail behandelaar	*s.schaap@barneveld.nl* *Telefoonnummer* 06 25 02 44 67

Samenvatting
Na lange afwezigheid heeft de wolf zich afgelopen jaren (sinds 2015) opnieuw gevestigd in Nederland. Het debat over de wolf dat zich sindsdien heeft ontwikkeld is er één van uitersten. Van voor- en tegenstanders. Feit is dat de wolf op dit moment een strikte beschermde status heeft en dat de populatie rond de Veluwe sterk gegroeid is.

Vooral de toename van de wolvenpopulatie op en rondom de Veluwe is voor de inwoners van de gemeente Barneveld relevant. Vanuit de samenleving komen er steeds frequenter vragen binnen met betrekking tot de aanwezigheid van de wolf binnen onze gemeente. Voornamelijk vanuit de dorpen nabij de Veluwe (o.a. Stroe, Garderen en Kootwijk) zien wij een toenemend aantal vragen en zorgen omtrent de aanwezigheid van de wolf. Bij dierhouders (professioneel en hobbymatig), bij ondernemers in de recreatie/toerisme, bij inwoners die frequent door deze gebieden zich bewegen.

De gemeenteraad heeft op 7 februari 2024 unaniem haar positie bepaald waar het de aanwezigheid van de wolf betreft. Op deze wijze informeren we u over de voortgang van de uitvoering van deze motie.

Doel
De gemeenteraad informeren over de uitvoering van de motie en ‘stand van zaken betreffende de aanwezigheid van de wolf’.

Inhoud memo
In de motie vreemd aan de agenda (zie bijlage 2), vastgesteld op 7 februari 2024, wordt het college verzocht om:

1. Zorg te dragen – in samenwerking met Provincie Gelderland en eventuele andere gemeenten – voor voorlichtingsavonden aan boeren en andere betrokkenen over adequate wering van wolven;
2. Bij Provincie Gelderland aan te dringen op uitbreiding van de subsidieregeling voor wolfwerende maatregelen in de hele Provincie. Dit uit te breiden naar alle kwetsbare hoefdieren en tegemoetkoming voor meerkosten;
3. Bij Provincie Gelderland aan te dringen op adequaat beheer, daar waar juridisch mogelijk is;
4. Bij de Rijksoverheid dringend aandacht te vragen voor de problematiek die in onze regio ervaren wordt rond de wolf. Tevens de Rijksoverheid dringend te verzoeken om meer ruimte te zoeken en te bieden voor maatregelen ter beheersing.

De opvolging wordt hieronder weergegeven.

Voorlichting (punt 1)
Op 11 maart 2024 heeft er een informatiebijeenkomst plaatsgevonden over de wolf in de Veluwehal. Deze informatiebijeenkomst is georganiseerd door de gemeente Barneveld in samenwerking met de provincie Gelderland (bevoegd gezag). Tijdens deze informatiebijeenkomst zijn de aanwezige inwoners (ca. 175) van de gemeente Barneveld geïnformeerd over de preventieve maatregelen, de huidige subsidiemogelijkheden en de juridische kaders rondom het beheer. Daarnaast was er ook ruimte om zorgen te uiten en vragen te stellen. Verder is op de website van de gemeente Barneveld een aparte wolvensite ingericht met informatie: Wolven | Gemeente Barneveld.

Preventie versterken: uitbreiding subsidieregeling (punt 2)
De subsidie voor wolfwerende rasters wordt uitgebreid. Vanaf 11 april 2024 is het voor alle Gelderse veehouders met gehouden weidedieren mogelijk om subsidie aan te vragen. Dit betreft buiten verblijvende runderen, schapen, geiten, varkens, paarden, ezels, pony's, lama's, alpaca's, damherten en edelherten.

Adequaat beheer bevorderen (punten 3 en 4)
De gemeente Barneveld onderschrijft de brief van het College van GS van de provincie Gelderland aan het Kabinet om meer beheer mogelijk te maken (zie bijlage 3). Op 2 april 2024 is er verder een petitie aangeboden aan de Tweede Kamer (zie bijlage 4). Deze petitie werd aangeboden door de gedeputeerden dhr. H. Zoet (Gelderland), dhr. E . van Dijk (Drenthe) en een Gelderse vertegenwoordiging. Vanuit de gemeente Barneveld steunen wij deze petitie en burgemeester J. van der Tak was ook aanwezig bij het aanbieden van de petitie aan de Tweede Kamer.

Vervolg
We blijven de ontwikkelingen rondom de wolf en het bijbehorende beleid nauwlettend volgen, en zullen hier actief naar handelen. Zo is er maart 2024 een nieuw wolvenbeleid vastgesteld (zie bijlage 5). Ook blijven we oog hebben voor de zorgen van inwoners als gevolg van de aanwezigheid van de wolf in en rond de Veluwe.

MOTIE

Agendapunt: *Motie Vreemd aan de agenda*

Onderwerp: *Beheersing wolven*

De raad van de gemeente Barneveld, in vergadering bijeen d.d. 7 februari 2024

gehoord de beraadslaging,

constateert dat,
1. de wolf zo'n 8 jaar geleden op de Veluwe niet voorkwam;
2. dat het aantal wolven in deze periode drastisch is toegenomen;
3. dat het aantal aanvallen van wolven op andere dieren (met name schapen) fors is toegenomen;
4. dat dit eerst op andere delen van de Veluwe gebeurde maar nu ook meer en meer in onze gemeente en in aangrenzende gemeentes;

is van mening dat:
1. de wolven in ons agrarisch cultuurgebied gezien kunnen worden als 'probleemwolven'.
2. de wolven in ons agrarisch gebied niet meer als 'schuw' en 'mensen vermijdend' beschouwd kunnen worden omdat ze regelmatig overdag gezien worden en in de buurt van woningen jagen,
3. dit ook tot gevolg heeft dat onze inwoners zich onveilig voelen bij het fietsen en wandelen in bosrijk gebied of in afgelegen agrarisch gebied,
4. schapenhouders wordt aangerekend dat zij betere hekwerken moeten verzorgen om de wolf buiten te houden maar dat dat niet afdoende is omdat wolven bijvoorbeeld onder hekken graven om bij de schapen te komen;
5. dit vooral 's winters bovendien niet altijd haalbaar is, omdat schapen roulerend worden ingezet als begrazing op andermans weiland,
6. de aanvallen van wolven veel emotie bezorgen bij schapenhouders en hun gezinnen en zorgdragen voor veel economische schade en gruwelijk dierenleed;
7. op deze wijze professionele schapenhouderijen in hun voortbestaan worden bedreigd;

verzoekt het college:
1. zorg te dragen – in samenwerking met Provincie Gelderland en eventuele andere gemeenten – voor voorlichtingsavonden aan boeren en andere betrokkenen over adequate wering van wolven;
2. bij Provincie Gelderland aan te dringen op uitbreiding van de subsidieregeling voor wolvenwerende maatregelen in de hele Provincie. Dit uit te breiden naar alle kwetsbare hoefdieren en tegemoetkoming voor meerkosten.
3. bij Provincie Gelderland aan te dringen op adequaat beheer, daar waar juridisch mogelijk is;

4. Bij de Rijksoverheid dringend aandacht te vragen voor de problematiek die in onze regio ervaren wordt rond de wolf. Tevens de Rijksoverheid dringend te verzoeken om meer ruimte te zoeken en te bieden voor maatregelen ter beheersing,

en gaat over tot de orde van de dag.

Indiener(s)		
SGP	*Lokaal Belang*	*ChristenUnie*
Wout Hazeleger	*Ingrid Lether*	*Jaap van den Top*
Jan Top	*Gert Hein Kevelam*	*Henk Wiesenekker*

Datum
5 maart 2024

Zaaknummer
2022-000201

Onderwerp
Beschermde status wolf

Inlichtingen bij
Provincieloket
026 359 99 99
post@gelderland.nl

Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
De minister voor Natuur en Stikstof
T.a.v. mevrouw Van der Wal-Zeggelink
De minister voor Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
T.a.v. meneer Adema
Postbus 20401

CONCEPT

Beste mevrouw Van der Wal-Zeggelink en meneer Adema,

Met deze brief doen wij nogmaals een dringend beroep op u. De beschermde status van de wolf in Europa moet omlaag zodat ingrijpen in probleemsituaties eenvoudiger wordt en ook het sturen op het maximaal aantal wolven in een gebied mogelijk wordt. Wij vragen u om in Brussel de komende tijd in te stemmen met aanpassing van het verdrag van Bern en in het verlengde daarvan met aanpassing van de Habitatrichtlijn.

Op en rond de Veluwe, en ook op andere plekken in Gelderland zijn inmiddels veel confrontaties met wolven. Het aantal aanvallen op gehouden dieren is helaas sterk toegenomen, de cijfers van BIJ12 tonen dat aan. In 2023 vielen in Gelderland bijna 300 landbouwhuisdieren ten prooi aan de wolf, een ruime verdubbeling ten opzichte van 2022 terwijl het in 2021 nog ging om 21 slachtoffers. Een enorme toename die ook doorwerkt in het gevoel van onveiligheid. We vrezen dat hierdoor op termijn de uit te keren schades compleet uit de hand gaan lopen. Dit maakt het aanpassen van het juridisch kader nu noodzakelijk. We kunnen hier niet langer op wachten. Dierhouders, inwoners en recreanten maken zich zorgen over hun veiligheid. Dit bleek ook tijdens de informatieavonden die we samen met de Veluwse gemeenten hebben georganiseerd. We zijn er van overtuigd deze brief ook te sturen namens al deze bezorgde inwoners en gemeentebestuurders.

We hebben het beleid Grenzen aan de wolf in Gelderland vastgesteld dat we met u deelden. We zetten in op preventie maar we willen ook eerder ingrijpen bij probleemsituaties en uiteindelijk sturen op aantallen. Wij hechten er veel waarde aan dat dieren veilig buiten in de weide kunnen lopen, het gaat dan niet alleen om de schapen maar bijvoorbeeld ook kwetsbare paarden of runderen. Gelderland stelt 3 miljoen beschikbaar voor de komende 3 jaar voor wolfwerende rasters. Daarmee komen we de weidedierhouders tegemoet maar deze nieuwe realiteit vergt ook een investering in tijd en geld van de dierhouders zelf, die daar niet om hebben gevraagd. Daar zou een beweging van uw kant tegenover moeten staan. Door actief te pleiten in Europa voor het verlagen van de beschermde status van de wolf.
Overigens geven wolfwerende rasters helaas geen 100% garantie. De rasters kunnen ook nadelige effecten hebben op andere wilde dieren en worden soms toch gepasseerd door de wolf. In dat geval

willen we kunnen ingrijpen. Het aantal wolven op de Veluwe, inmiddels circa 80, is ons inziens het maximum. Er leven veel zorgen bij Veluwse gemeenten. Deze brengen we bij deze ook aan u over.

Met vriendelijke groet,
Gedeputeerde Staten van Gelderland

Henri Lenferink
Commissaris van de Koning

Frederik van Ardenne
Secretaris

Bijlage(n)
- N.v.t.

Petitie Grenzen aan de wolf

De wolf is terug in Nederland en het aantal wolven neemt jaarlijks toe. Steeds meer weidedieren zoals schapen, koeien en pony's worden door wolven doodgebeten en inwoners zijn daarover bezorgd en voelen zich onveilig! De samenleving raakt steeds meer gepolariseerd over de wolf.

Als de wolf een plek wil houden in Nederland:

- moeten we oog hebben voor maatschappelijk draagvlak;
- moeten dieren veilig in de wei kunnen lopen;
- moeten inwoners met een veilig gevoel kunnen wonen, werken en recreëren;
- moeten we rekening houden met een goede balans voor de natuur.

Daarom moeten we samen grenzen stellen aan de wolf.

1. **Door inzetten op goede preventie,**
Dierhouders moeten hun weidedieren zo goed mogelijk beschermen tegen roofdieren. Hoewel dat in de praktijk niet altijd eenvoudig is. De provincie helpt met advies en subsidie voor wolfwerende maatregelen.

2. Probleemwolven aanpakken
Wolfwerend is niet wolfproof. Als een wolf meermaals vee aanvalt achter een wolfwerend raster, moeten we kunnen ingrijpen.

3. **Populatiebeheer mogelijk maken**
Net als bij zwijnen en herten moeten we een maximumaantal wolven kunnen vaststellen. Daarvoor is het belangrijk dat de beschermde status van de wolf in Europa wordt verlaagd van strikt beschermd naar beschermd.

Om deze grenzen te stellen is óók de hulp van de Tweede Kamer nodig:

- Roep het kabinet op om in Brussel actief in te zetten op een verlaging van de beschermde status van de wolf.
- Zorg voor duidelijk beleid met perspectief, zodat de polarisatie over de wolf afneemt.
- Stel samen met buurlanden de gunstige staat van instandhouding vast van de wolf. Net als Frankrijk en Zweden al deden.
- Maak snel werk van publieksvoorlichting met een landelijk informatiepunt wolf.

Grenzen aan de wolf

Gelders wolvenbeleid 2024

Maart 2024

provincie Gelderland

Inhoud

1	**Inleiding**	**3**
2	**Aanleiding**	**5**
2.1	De wolf in Gelderland	5
2.2	Grenzen aan de wolf	5
2.3	Veranderende situatie: steeds meer wolven	6
2.4	Meer wolven, meer problemen	7
3	**Preventie**	**8**
3.1	Advies van de Wolvencommissie op hoofdlijnen	8
3.2	Onze reactie op het advies (op hoofdlijnen)	9
3.3	Uitbreiding gebied en diersoorten subsidieregeling	9
3.4	Verbeteren van het subsidieproces	9
3.5	Vergoeden van extra arbeid	10
3.6	Verbeteren van het proces van tegemoetkoming in de schade	10
3.7	Herbezinning op de rollen en taken van een Gelderse Wolvencommissie	10
4	**Probleemwolf**	**11**
4.1	Ingrijpen	11
4.2	Invulling naar Duits voorbeeld	11
4.3	Naar een nieuwe (Gelderse) interventierichtlijn wolf – vee	12
4.4	Probleemwolf: conclusie	12
4.5	Randvoorwaarde probleemwolf	13
5	**Populatiebeheer**	**14**
5.1	Beheermogelijkheden van de wolf en vaststelling van een instandhoudingsdoelstelling	14
5.2	Visie op het beheren van wolven	14
5.3	Juridische randvoorwaarden zijn leidend	14
5.4	Handreiking van de Europese Commissie	15
5.5	Uiteenlopende visies, wetenschappelijke inzichten en juridische duiding	16
5.6	Centraal Europese wolf: onderdeel van een grotere populatie en dus minder kwetsbaar?	17
5.7	Populatiebeheer vraagt internationale afstemming	18
5.8	Wat betekent dit voor mogelijkheden om correctieve beheermaatregelen toe te passen	19
5.9	Populatiebeheer: conclusie	20
	Bijlagen	
	Bijlage 1: Hybridisatie van de wolf	21
	Bijlage 2: Wolf en faunabeheer	22

1 Inleiding

In Gelderland hebben we te maken met een toenemend aantal wolven en helaas ook met een toenemend aantal aanvallen van de wolf op schapen, jongvee en pony's. De aanwezigheid van de wolf geeft veel inwoners in het buitengebied op en rond de Veluwe een onveilig gevoel.

Consultatie

Gelderland heeft te maken met een groot maatschappelijk probleem. Daarom wil het Gelders bestuur grenzen stellen aan de wolf door: betere preventie, probleemwolven aan te pakken en op termijn; populatiebeheer. Dit nieuwe beleid werd op 21 november 2023 voorgelegd aan het Gelders parlement. De consultatie over 'Grenzen aan de wolf in Gelderland' is in maart en april 2024 afgerond. Gelderland is de 1e provincie die zelfstandig beleid opstelt om probleemwolven beter aan te pakken. Nu de consultatie afgerond is, gaan we verder met het vertalen van het beleid naar de praktijk.

Gelders wolvenbeleid

Voor u ligt 'Grenzen aan de wolf – Gelders wolvenbeleid 2024'. Hierin leest u hoe we naar een meer beheersbare situatie toe werken, waarin we grenzen stellen aan de wolf in Gelderland. Wij zijn van mening dat bij de discussie over waar die grens moet liggen niet alleen gekeken moet worden naar ecologisch draagvlak en wettelijke verplichtingen, maar ook naar maatschappelijk draagvlak voor de wolf.

De beleidsdocumenten die ter besluitvorming zijn voorgelegd staan op deze webpagina: Grenzen aan de wolf in Gelderland Provincie Gelderland (notubiz.nl). In deze brochure is actuele en feitelijke informatie toegevoegd.

Ruimere subsidieregeling wolfwerende maatregelen

Half april 2024 wordt de subsidieregeling voor wolfwerende maatregelen verbreed naar héél Gelderland en alle houders van weidedieren. Kort daarvoor nemen Provinciale Staten een besluit over het voorstel, om € 3 miljoen extra uit te trekken voor de dekking van extra kosten van deze verruimde subsidieregeling. De provincie en gemeenten gaan door met het voorlichten en ondersteunen van inwoners en dierhouders.

Beheer van probleemwolven

We zijn met de Faunabeheereenheid Gelderland in overleg over de uitvoering van het praktisch beheer van probleemwolven en op termijn het sturen op aantallen door populatiebeheer. Als dit faunabeheerplan er ligt, wil de provincie voor héél Gelderland zorgen voor een vergunning om probleemsituaties met wolven aan te kunnen pakken.

Petitie 'Grenzen aan de wolf in Gelderland'

Het Gelders bestuur lobbyt om de beschermde status van de wolf omlaag te krijgen. Daarom stuurde het college op 5 maart 2024 een brief naar de ministers Van der Wal en Adema. En daarom biedt gedeputeerde Harold Zoet op 2 april 2024 met een Gelderse en Drentse vertegenwoordiging een petitie aan de Tweede Kamer aan. Om de zorgen van inwoners over te brengen en met de oproep om werk te maken van een lagere beschermde status van de wolf. Pas dan wordt ingrijpen in probleemsituaties eenvoudiger en sturen op een maximaal aantal wolven in een gebied mogelijk.

De oproep aan de Tweede Kamer is:

1 Roep het Kabinet op om in Brussel actief in te zetten op een verlaging van de beschermde status van de wolf.
2 Zorg voor een duidelijk beleid met perspectief, zodat de polarisatie over de wolf afneemt.
3 Stel samen met buurlanden de gunstige staat van instandhouding van de wolf vast. Net als Frankrijk en Zweden al deden.
4 Maak snel werk van publieksvoorlichting met een landelijk informatiepunt Wolf.

Onze partners: IPO, BIJ12, Faunabeheereenheid

We vinden het belangrijk dat we bij het maken en uitvoeren van ons beleid zoveel mogelijk afstemmen met onze collega-provincies in IPO-verband. Onze gezamenlijke werkorganisatie BIJ12 speelt daarbij een belangijke rol. Bijvoorbeeld bij de vertaling naar een nieuwe interventierichtlijn wolf-vee als onderdeel van het in 2024 te actualiseren Interprovinciale Wolvenplan. Zoals hierboven genoemd is de Faunabeheereenheid Gelderland is ook een belangrijke partner om van de uitvoering van de beheermaatregelen een succes te maken.

Actuele informatie over de ontwikkelingen staat op de webpagina www.gelderland.nl/wolf

2 Aanleiding

2.1 De wolf in Gelderland

Het aantal wolven in Gelderland is sterk toegenomen: inmiddels zijn er 7 roedels op de Veluwe en de gevolgen daarvan voor dierhouders en inwoners op de Veluwe zijn er helaas ook. Sinds medio augustus 2023 nam het aantal aanvallen op schapen maar ook pony's sterk toe in onder andere Speuld, Uddel, Elspeet en Emst. Vanaf september 2023 tot en met maart 2024 organiseerden we met 5 gemeenten (Ermelo, Nunspeet, Elburg, Barneveld en Ede) informatieavonden waar bewoners en dierhouders duidelijk behoefte aan hadden. Meer gemeenten zullen volgen. Er zijn veel zorgen over de veiligheid van mens en dier. In september 2023 hebben we deze zorgen ook overgebracht aan de Europese Commissie, samen met inhoudelijke informatie in ons wolvenrapport "Wolves in Gelderland, facts and impact" [1] .

1 23 700 525 - W2309 642 Wolves in Gelderland: https://media.gelderland.nl/Web_Wolves_in_Gelderland_220923_64_cee31fdofc.pdf

2.2 Grenzen aan de wolf

Er is toenemende maatschappelijke onrust in Nederland en het draagvlak voor de wolf neemt af. Alleen als we de maatschappelijke angst over de wolf verminderen, kunnen we in Gelderland respectvol samenleven met wolf en mens. Helaas hebben we inmiddels ook ervaring met het overwinnen door wolven van wolfwerend raster dat voldoet aan de technische eisen. Daarmee is een situatie ontstaan waarin we niet langer alleen kunnen vertrouwen op preventieve maatregelen en conflictarm samenleven. Sterker nog, met preventieve maatregelen alleen gaan we het probleem niet oplossen. Eerder en laagdrempeliger ingrijpen om conflicten te voorkomen is nu cruciaal. Daarom willen we grenzen stellen aan de wolf in Gelderland.

2.3 Veranderende situatie: steeds meer wolven

Dat de wolf nu strikte bescherming geniet is verklaarbaar vanuit de historie en vanuit de optiek van de soortenbescherming, maar het doet geen recht meer aan de feitelijk ontstane situatie. Zoals ook blijkt uit onze monitoringsgegevens [2] die regelmatig via BIJ12 worden gepubliceerd is er op de Veluwe sprake van een ogenschijnlijk onbelemmerde groei naar inmiddels (ten minste) 7 verschillende wolventerritoria.

2 Inhoud - Voortgangsrapportage wolf 27 september 2023 (bij12.nl) https://publicaties.bij12.nl/voortgangsrapportage-wolf-27-september-2023/

Bij een gemiddelde roedelomvang van 10 wolven en de blijvende aanvoer uit met name Duitsland van vele jonge zwervende wolven kunnen nu al op enig moment in Gelderland tussen de 50 en 100 wolven aanwezig zijn. De Faunabeheereenheid Gelderland schat desgevraagd in dat er in het najaar van 2023 circa 80 wolven aanwezig zijn op de Veluwe. De gemiddelde omvang van een wolventerritorium bedraagt in onze buurlanden gemiddeld 200 km2. Dit zou betekenen dat op de Veluwe plaats is voor 5 territoria waar er nu al minstens 7 zijn.

De voor wolven gunstige omstandigheden op de Veluwe met volop ruimte en aanbod van wilde prooidieren zijn buiten de Veluwe in Gelderland niet aanwezig. De voorkeurskeuze van de leefgebieden door de wolf zelf bevestigt dat. Dit betekent ook dat er ieder moment een omslagpunt te verwachten is waarop zwervende wolven de minder geschikte gebieden gaan verkennen met alle gevolgen van dien zoals ook enkele andere provincies al hebben ervaren.

Het succes van de wolf op Europese schaal blijkt uit een veelomvattend informatiedocument [3] uit september 2022 van de Large Carnivore Initiative for Europe: “Based on the best available data, in 2022, the total number of wolves in the 27 EU member States is likely to be in the order of 19,000, and the number of wolves in geographic Europe (excluding Belarus and the Russian Federation) is likely to exceed 21,500, a significant increase over the last five years.”

3 1680a7fa47 (coe.int) https://rm.coe.int/inf45e-2022-wolf-assessment-bern-convention-2791-5979-4182-1-2/1680a7fa47

Op 16 januari 2024 hebben wij aan de Gelderse politiek nog wat actuele feitelijke informatie meegegeven. Zo stelde de Europese Commissie op 20 december 2023 voor om de internationale status van wolven te wijzigen van strikt beschermd naar beschermd. Zij baseert zich daarbij op nieuwe gegevens over toegenomen populaties en effecten, waaraan ook wij inhoudelijk hebben bijgedragen. De gegevens zijn opgenomen in een nieuw veelomvattend informatiedocument <zie onderstaande link>, daarin zijn de aantallen wolven in Europa opnieuw vastgesteld: “In this analysis, about 20,300 wolves have been estimated in 2023 across the EU, a figure slightly higher than the 19,400 wolves estimated by Boitani et al. (2022) and significantly higher than the 11,193 wolves estimated in 2012. Overall, the number of wolves in the EU is increasing.”

https://op.europa.eu/nl/publication-detail/-/publication/5d017e4e-9efc-11ee-b164-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-299076073

2.4 Meer wolven, meer problemen

Op de Veluwe is sinds augustus van dit jaar een omslag te zien naar een helaas sterk toegenomen aantal aanvallen op gehouden dieren (zoals schapen, geiten of pony's). Sinds 2018 tot 8 november 2023 zijn er in Gelderland 423 landbouwhuisdieren gedood door de wolf, waarvan 190 in 2023 met een sterke toename sinds augustus. Van 10 augustus tot 8 november ging het alleen al om 141 dieren bij 58 aanvallen door de wolf, actuele schadecijfers zijn raadpleegbaar op de website van BIJ12. De maatschappelijke impact daarvan is enorm en het betekende ook een omslagpunt naar angst voor de wolf en sterk toegenomen zorgen over veiligheid van schoolgaande kinderen. Er zijn inmiddels ook meerdere voorvallen met aanvallen overdag door wolven op gescheperde kuddes, al dan niet met kuddebeschermingshonden. Op 19 oktober 2023 werd op de Noord Veluwe voor het eerst aantoonbaar een wolfwerend raster van 120 centimeter elektrisch flexinet overwonnen. Sinds nazomer 2022 is er op Het Nationale Park de Hoge Veluwe een situatie met ten minste één weinig mensenschuwe jonge wolf. Voorlopig is er nog sprake van uitzonderingen op de regel dat wolven schuw gedrag vertonen en respect hebben voor goede preventieve maatregelen. Voor die bijzondere situaties moeten we nu al nadere maatregelen kunnen treffen.

Daarin is voorzien in de interventierichtlijnen [4] bij het Interprovinciale Wolvenplan van de gezamenlijke provincies. De praktijk is echter wel dat zelfs een maatregel om een wolf af te schrikken met paintball, voor de rechter al een zeer vergaande motivering blijkt te vergen.

4 Interprovinciaal-wolvenplan-Addendum-2023-Interventie-richtlijnen.pdf (bij12.nl) https://www.bij12.nl/wp-content/uploads/2023/04/Interprovinciaal-wolvenplan-Addendum-2023-Interventie-richtlijnen.pdf

De zorg leeft daarom dat we niet snel genoeg kunnen handelen als dat nodig is en wolven in het dichtbevolkte Nederland langzamerhand hun aangeboren angst voor de mens verliezen. In 2012 werd daar al op gewezen in de voorloper van het huidige Factfinding study, het rapport 11; De komst van de wolf (Canis lupus) in Nederland Een 'factfinding study', G.W.T.A. Groot Bruinderink, H.A.H. Jansman, M.H. Jacobs en M. Harms, 2012 De onderzoekers concluderen: "Onder 'natuurlijke omstandigheden' zal een wolf een mens niet aanvallen. Maar ook hier geldt, hoe meer mensen en wolven in hetzelfde gebied, hoe meer potentiële slachtoffers. Ook speelt gewenning (habituatie) een rol: wolven kunnen wennen aan de nabijheid van mensen en hun natuurlijke schuwheid afleggen. De aanwezigheid van 'gemakkelijk voedsel' speelt hierbij een rol. Net als bij het wild zwijn kunnen op deze manier 'probleemwolven' ontstaan. Van belang is dus het voorkómen van habituatie." Een waarschuwing die ook wordt afgegeven door prof. Dr. Klaus Hackländer van de universiteit van Wenen: "It is obvious that without hunting, wolves become less shy and encounters with humans will increase".

5 Rapport 2339_omslag.indd (wur.nl) https://lokaleregelgeving.overheid.nl/CVDR684395

Bijlage 1: Onderzoek naar hybridisatie van de wolf
Bijlage 2: Wolf en faunabeheer

3 Preventie

3.1 Advies van de Wolvencommissie op hoofdlijnen

Op 25 oktober 2023 overhandigde voorzitter Pieter van Geel het advies [6] van de Wolvencommissie aan gedeputeerde Zoet. De Wolvencommissie pleit met haar advies voor aanpassing van de huidige subsidieregeling. Subsidie voor vaste en verplaatsbare wolfwerende rasters is geregeld in paragraaf 2.13 van de Regels subsidieverlening Gelderland [7] 2023.

6 Advies Wolvencommissie Gelderland, oktober 2023 : https://media.gelderland.nl/Advies_wolvencommissie_Gelderland_oktober_2023_access_a2d86d2353.pdf

7 Regels Subsidieverlening Gelderland 2023 | Lokale wet- en regelgeving (overheid.nl): https://lokaleregelgeving.overheid.nl/CVDR684395

Naar aanleiding van de besprekingen over de wolf in Provinciale Staten op 5 juli 2023 vroegen wij de Wolvencommissie om advies. Het resultaat is een advies waarin de commissie de huidige subsidieregeling kritisch tegen het licht houdt en suggesties aanreikt voor aanpassingen. De voorstellen zijn bedoeld om het preventiebeleid te versterken. Daarbij denkt de commissie aan het verruimen van de subsidie voor wolvenpreventie naar heel Gelderland en naar alle gehouden hoefdieren zoals pony's en runderen. Ook de tegemoetkoming voor meerkosten van het extra werk en onderhoud aan de voorzieningen is een mogelijkheid.

De Wolvencommissie staat in haar aanbevelingen ook stil bij de kern van haar huidige opdracht, onderbouwt de denklijn die ten grondslag lag aan het preventiebeleid, geeft een inhoudelijk advies en doet suggesties over de overleg- en adviesstructuur. Bij het advies is informatie gevoegd over wolvenpreventie in de omliggende landen en een beschrijving van de feitelijke rastersituatie in het leefgebied van de wolven op de Veluwe.

3.2 Onze reactie op het advies (op hoofdlijnen)

We waarderen het goede werk van de commissie en de inhoud van haar advies, het bevat veel elementen waar wij mee verder kunnen en willen. Dat betekent niet dat wij op alle onderdelen het advies kunnen volgen. Bijvoorbeeld de al eerder gedane aanbeveling om te stoppen met tegemoetkoming in gebieden waar subsidie voor preventie mogelijk is vinden wij nu geen recht doen aan de situatie. Ook hebben wij moeite met het gevraagde budget van 2 miljoen per jaar voor preventieve maatregelen. Wel zijn we voorstander van uitbreiding van de regeling naar heel Gelderland en alle kwetsbare hoefdieren. We willen nadrukkelijk ingaan op het aanbod van de Wolvencommissie om na te denken over een bredere of aangepaste taakopvatting.

3.3 Uitbreiding gebied en diersoorten subsidieregeling

Rekening houdend met de ervaringen in Gelderland en elders concludeert de Wolvencommissie dat door de uitbreiding van de subsidiemogelijkheden voor wolfwerende rasters voorlopig een budget benodigd is van circa € 2 miljoen per jaar. Wij zien het belang van preventieve maatregelen en vinden het realistisch te veronderstellen dat door het grotere subsidiegebied en uitbreiding naar bijvoorbeeld paardenhouderij er een forse stijging van de kosten zal zijn. Wij houden er rekening mee dat niet iedereen direct met preventie aan de slag gaat. Wij volgen de voorgestelde subsidietarieven en extra bijdrage voor gescheperde kuddes maar willen binnen de huidige coalitieperiode een verplichting aangaan van gemiddeld € 1 miljoen per jaar uit de incidentele coalitieakkoord-middelen voor landbouw en natuur. Voor tegemoetkomingen in de faunaschade heeft dat plafond geen gevolgen. Deze tegemoetkomingen werden en worden gedekt uit de structurele middelen voor het Faunafonds. Ter indicatie; in 2022 ging het in Gelderland om ongeveer € 45.000,- euro. Wij maken tegemoetkomingen in de schade voorlopig niet afhankelijk van de mogelijkheden voor subsidies voor preventie. Samen met de Gelderse dierhouders hebben we tijd nodig om aan de nieuw ontstane realiteit te wennen en daar op in te spelen.

3.4 Verbeteren van het subsidieproces

Wij delen de opvatting van de commissie om de “module” schapen en geiten ongewijzigd te laten en aan subsidiëring van rasters voor de overige diersoorten voorlopig een advies vooraf door de wolvenconsulent te verbinden. De huidige subsidieregel maakt het mogelijk om al te starten met het beschermen voordat subsidie is aangevraagd, de subsidie wordt direct vastgesteld en betaald op basis van de bij de aanvraag geleverde informatie. We hebben ook geluisterd naar klachten over het aanvraagproces en op de website verduidelijkt welke informatie men bij de hand moet hebben. De snelle werkwijze heeft ook een keerzijde voor degenen die tegen de investering aanhikken en op basis van een voorschot aan de gang willen. Die variant willen we daarom uitwerken als het gaat om de grotere bedragen. We willen ook nagaan of en hoe we in voorkomende gevallen ruimer kunnen vergoeden dan het huidige maximum van € 20.000,- per aanvrager. Controle achteraf van geplaatste rasters doen we alleen steekproefsgewijs of op nadrukkelijk verzoek van de dierhouder.

3.5 Vergoeden van extra arbeid

Dat goede wolfwerende rasters extra werk kosten is inmiddels voldoende duidelijk, wat dit voor de reguliere schapenhouderij precies is wil de Wolvencommissie nog verder onderzoeken. De gescheperde kuddes op de Veluwe hebben er al meer ervaring mee en dit in het advies ook op kosten gezet. Gemiddeld 32 euro per hectare per jaar binnen de natuurgebieden, samen ruim € 52.000 per jaar. Toeslagen voor natuurbeheer en in het bijzonder voor gescheperde kuddes lopen via het Subsidiestelsel Natuur en Landschap (SNL). Een wijziging en interprovinciale afstemming daarover gaat nu te ver, ook omdat bijvoorbeeld de pilot met kuddebeschermingshonden op de Veluwe nog moet worden geëvalueerd. Wel willen we de komende jaren dit bedrag dekken vanuit de bovengenoemde incidentele middelen.

3.6 Verbeteren van het proces van tegemoetkoming in de schade

De Wolvencommissie adviseert om de afhandeling van de schades te versnellen. Onder andere door niet in alle gevallen DNA analyses af te wachten. Wij delen deze lijn, afname van DNA is voorlopig nog in alle gevallen wenselijk maar doorzetten van alle monsters voor onderzoek is dat niet. De taxateur kan ter plaatse een prima inschatting maken of de wolf de vermoedelijke dader was. Op basis van die inschatting zou dan de verdere afhandeling en betaling kunnen plaatsvinden. DNA analyse kan daarmee beperkt blijven tot eventuele twijfelgevallen of voor die gevallen waar meer informatie wenselijk is, bijvoorbeeld om te bepalen welke wolf het was. Om snel en zorgvuldig te kunnen handelen vinden we het belangrijk dat we bij aanvallen op goed beschermd vee de feitelijke rastersituatie wordt vastgesteld door een onafhankelijk deskundige. We moeten immers kunnen garanderen en verantwoorden dat er sprake was van een wolfwerend raster, voordat verdere escalatie wordt ingezet. Met BIJ12 maken we afspraken om hierover in het proces van aanmelding en afhandeling van wolvenschade extra waarborgen in te bouwen.

3.7 Herbezinning op de rollen en taken van een Gelderse Wolvencommissie

We willen nadrukkelijk ingaan op het aanbod van de Wolvencommissie om na te denken over een bredere of aangepaste taakopvatting. Daarbij komt dat Pieter van Geel heeft verzocht om per 1 januari 2024 terug te treden als voorzitter. Hij wil daarmee alle vrijheid geven aan ons College om keuzes te maken over de richting en de beleidskaders waarbinnen de commissie in de toekomst kan functioneren. Wij hechten sterk aan een Wolvencommissie waar alle Gelderlanders zich in herkennen en vertegenwoordigd voelen. Het gaat dan om meer dan alleen preventieve maatregelen. Ook moet er plaats zijn voor ruimte voor lokale inbreng bij zorgen over veiligheid in het landelijk gebied of bijvoorbeeld kennis over de uitvoering van wolvenbeheer. Een Wolvencommissie met een sterke Gelderse identiteit past bovendien bij de ontwikkeling dat er nu ook een overkoepelend landelijk overleg (LOW) is ontstaan en het ministerie van LNV nadenkt over een informatiepunt wolf. Nadere informatie volgt zodra we, samen met de leden van de huidige Wolvencommissie hebben gesproken en een standpunt hebben ingenomen.

4 Probleemwolf

4.1 Ingrijpen

We realiseren ons dat het ingrijpen bij wolven ook in praktische zin moeilijk is uit te voeren. Het praktisch nut van afschot staat zelfs ter discussie. De Factfinding study concludeert dat er momenteel geen onderzoek is dat een causaal verband kan aantonen tussen legaal afschot van wolven en de vermindering van predatie op vee. Gewaarschuwd wordt voor het verstoren van de roedelstructuur door het aselectief wegnemen van individuele wolven met juist nadelige gevolgen voor het gedrag van de overige wolven. In welke mate dat effect zal optreden is in de Nederlandse praktijk nog niet te zeggen en uiteraard afhankelijk van het geval. Ervaringen met a-selectieve sterfte door aanrijdingen is er in Nederland wel. Inmiddels hebben ruim 20 wolven in Nederland, ook op de Veluwe, op deze wijze de dood gevonden. Alleen bij drachtige of zogende wolven kon worden aangenomen dat dit tot direct nadelige effecten van roedelgenoten heeft geleid.

4.2 Invulling naar Duits voorbeeld

Wij zien zwaarwegend belang in het kunnen ingrijpen en hebben met veel belangstelling kennis genomen van recente ontwikkelingen in Duitsland op dit punt. Duitsland hanteert een met Nederland vergelijkbaar beschermingsniveau voor de wolf. We willen voorkomen dat we het wiel opnieuw uitvinden en sluiten daarom zoveel mogelijk daarbij aan.

Minister van Milieu Steffi Lemke stelde op 12 oktober 2023 aan de Duitse deelstaten nieuwe regels [8] voor om het afschieten van wolven in gebieden met een verhoogd aantal wolvenaanvallen te vergemakkelijken. De regels bepalen dat een wolf gedurende 21 dagen mag worden afgeschoten als deze zich binnen een straal van 1000 meter van de plaats van een aanval op gehouden dieren bevindt. De bevoegde autoriteit kan een toestemming tot afschot van een wolf verlenen nadat een wolf redelijke maatregelen ter bescherming van de veestapel heeft overwonnen. Dit is dan van toepassing binnen eerder gedefinieerde gebieden met een verhoogde kans op aanvallen op grazende dieren. In tegenstelling tot eerdere regels hoeft er geen zekerheid te zijn welk individu het betreft, het resultaat van een DNA-analyse hoeft niet te worden afgewacht.

8 BMUV: Schnellabschüsse möglich machen, Artenschutz wahren | Pressemitteilung: https://www.bmuv.de/pressemitteilung/schnellabschuesse-moeglich-machen-artenschutz-wahren

De nieuwe toelatingspraktijk is volgens Lemke gebaseerd op wetenschappelijk bewijs. Na een succesvolle aanval zal een wolf het hoogstwaarschijnlijk opnieuw proberen op dezelfde kudde. Uit een onderzoek [9] uit Zweden bleek bijvoorbeeld dat er kort na een aanval een aanzienlijke opeenstapeling van nieuwe aanvallen in de directe omgeving is. Als een wolf direct na een aanval in de buurt wordt gespot, kan worden aangenomen dat het de probleemwolf is.

9 Predictability of repeated carnivore attacks on livestock favours reactive use of mitigation measures - Karlsson - 2010 - Journal of Applied Ecology - Wiley Online Library : https://besjournals.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1365-2664.2009.01747.x

Het voorstel betekent: snellere procedures, meer bescherming en zekerheid voor dierhouders, rechtszekerheid voor het bevoegd gezag en consistentie met Europese en nationale regelgeving. Bovenal kan dit voorstel snel in de praktijk worden gebracht en vereist het naar oordeel van de minister geen Europese of nationale wetswijzigingen. Het is daarmee oplossingsgericht en praktisch.

Overigens wordt in Neder-Oostenrijk als criterium voor afschot gehanteerd dat één of meer wolven binnen vier weken ten minste twee keer de juiste bescherming van vee buiten werking hebben gesteld en het daar [red: binnen het jachtveld van de uitvoerende jager] gehouden vee gedood.

4.3 Naar een nieuwe (Gelderse) interventierichtlijn wolf – vee

Wij blijven bij onze benadering dat ingrijpen niet kan zonder gelijktijdig goede beschermende maatregelen bij gehouden dieren te nemen. Wij willen in dit stadium geen concessies doen aan de door de Gelderse Wolvencommissie geadviseerde [10] en ook door BIJ12 uitgedragen normhoogte van 120 centimeter. Ook blijven wij bij het uitgangspunt dat sprake moet zijn van herhaaldelijke aanvallen van goed beschermd vee.

10 Gebiedsgericht preventieplan wolvenschade Veluwe (gelderland.nl) : https://media.gelderland.nl/Preventieplan_wolvenschade_Veluwe_0d39ec6e30.pdf

Essentieel is de definitie van goed beschermd vee. Voor Nederland wordt voor wolfwerende rasters de optimale norm van 120 centimeter gehanteerd ondanks soms praktische bezwaren of bezwaren vanuit ruimtelijke ordening. De bijlage bij het advies van de Wolvencommissie laat goed zien dat in diverse Duitse deelstaten verschillende normen worden gehanteerd. Ondanks de ook daar landelijk aanbevolen norm hanteren diverse deelstaten, waaronder Noordrijn-Westfalen een hoogte van 90 centimeter bij verplaatsbare afrasteringen (flexinetten).

Sommige Duitse deelstaten zien ook de toepassing van kuddebeschermings-honden (KBH) als preventieve maatregel. De Gelderse Wolvencommissie heeft aangegeven dat de pilot met KBH op de Veluwe nog loopt en moet worden geëvalueerd. Voor gescheperde kuddes kan dit een goede toevoeging zijn. Duidelijk is al wel dat de inzet daarvan redelijkerwijs bij de reguliere en hobby-matige dierhouder in Nederland niet als standaard of verplichte preventieve maatregel moet worden gezien. En daarmee ook niet randvoorwaardelijk om tot verdere escalatie over te gaan. Datzelfde geldt voor ophokken van dieren overdag, uitgangspunt blijft dat dieren in Gelderland veilig buiten moeten kunnen lopen.

4.4 Probleemwolf: conclusie

Wij focussen nu op verdere aanscherping van de interventierichtlijn wolf en vee. Dit willen we bij voorkeur doen in IPO-verband zodat er een voor Nederland gelijke situatie ontstaat. Het handelingskader ten aanzien van conflicten tussen wolven en mensen of wolven en honden is recent nog zo concreet mogelijk herzien in onze interventierichtlijnen. Bovendien werken de gemeenten en het Rijk aan de doorontwikkeling van een handelingskader voor burgemeesters. Dat gaat dan over bevoegdheden ten aanzien van veiligheid op grond van de Gemeentewet en de samenwerking met de politie op dat vlak.

Concreet wil Gelderland dezelfde criteria gaan hanteren als in Duitsland. Uitgewerkt moet nog worden hoe we gebieden definiëren waar sprake is van een verhoogd risico op wolvenaanvallen. Wij willen daarbij aansluiten op het gemeentelijke schaalniveau zoals onze huidige calamiteitenregeling ook doet. Dit betekent dat afschot van wolven mag plaatsvinden:

- bij 2 aanvallen binnen een week op goed beschermd vee, en
- als dit plaatsvond binnen een gemeente of aangrenzende gemeenten, en
- dat afschot zich beperkt tot een straal van 1.000 meter van het hart van de betreffende percelen, en
- gedurende een tijdsbestek van maximaal 21 dagen na de 2e aanval, en
- door een daartoe namens de FBE en lokale wildbeheereenheid gemachtigde jachtaktehouder.

4.5 Randvoorwaarde probleemwolf

Uit ethisch oogpunt zou, net als bij bejaging van andere wilde dieren, de voor de voortplanting kwetsbare periode in acht moeten worden genomen. Als juridisch instrument ligt de ontheffing door ons College het meest voor de hand. Zodra daar meer ervaring mee is opgedaan kan een vrijstelling door Provinciale Staten worden overwogen. Een en ander vergt nu eerst nadere afstemming met de Faunabeheereenheid (FBE) Gelderland om de exacte voorwaarden aan de uitvoering en uitvoerenden te bepalen. De FBE wordt redelijkerwijs immers ontheffinghouder. Om snel te kunnen handelen moet een dergelijke ontheffing op voorhand beschikbaar zijn. We houden er, gezien het vernieuwende karakter van de aanpak, rekening mee dat deze werkwijze ook door de rechter zal worden getoetst.

De nieuwe interventierichtlijn vervangt dan de bestaande uit 2019.
Hierover zoeken we afstemming met de andere provincies in IPO-verband.

Ten slotte: preventieve maatregelen kunnen ten koste gaan van andere in het wild levende dieren die daarmee beperkt worden in hun bewegingsvrijheid.

5 Populatiebeheer

5.1 Beheermogelijkheden van de wolf en vaststelling van een instandhoudingsdoelstelling

Om tot beheer over te kunnen gaan moet er inzicht zijn in wat dat betekent voor de gunstige staat van instandhouding van de wolf (of het bereiken van deze gunstige staat). Provinciale Staten vroeg ons College om te formuleren wat een probleemwolf is, welke correctieve faunabeheermaatregelen ingezet kunnen worden en daarnaast een instandhoudingsdoel te bepalen in Europa en zelfstandig voor Gelderland.

5.2 Visie op het beheren van wolven

Het beheren van wolven kan ruim worden opgevat, van preventieve tot correctieve maatregelen. De preventieve maatregelen kwamen aan de orde in hoofdstuk 3 in het advies van de Wolvencommissie. We zijn er van overtuigd dat het nemen van preventieve maatregelen altijd aan de basis moet staan van iedere oplossing. Met correctieve maatregelen bedoelen we het actief verjagen of doden van wolven waar dat noodzakelijk is. We willen snel en laagdrempelig kunnen ingrijpen in probleemsituaties en willen daarnaast kunnen sturen op het aantal wolven in Gelderland zodat ad hoc ingrijpen zoveel mogelijk kan worden beperkt.

5.3 Juridische randvoorwaarden zijn leidend

We zijn ons goed bewust van de juridische randvoorwaarden die momenteel gelden. Als gezamenlijke provincies hebben we immers, naast veel feitelijke informatie in de Factfinding study “De wolf terug in Nederland” [11] , ook een uitgebreide juridische analyse laten uitvoeren “De juridische bescherming van de wolf in Nederland en in een aantal andere Europese landen” [12].

11 De wolf terug in Nederland : Een factfinding study - WUR https://www.wur.nl/nl/Publicatie-details.htm?publicationId=publication-way-353838303735

12 De juridische bescherming van de wolf in Nederland en in een aantal andere Europese landen (bij12.nl) https://www.bij12.nl/onderwerp/wolf/beleid-en-organisatie/

Vertrekpunt voor de bescherming van wolven in Nederland vormen artikel 12 en bijlage II en IV van de Europese Habitatrichtlijn [13] . De vermelding op Bijlage IV maakt dat de soort ook in Nederland strikt beschermd is. Deze bescherming verplicht onder andere tot het beschermen van alle individuen van de soort en van de (vaste) voortplantings-, rust- en verblijfplaatsen, maar ook bijvoorbeeld tot het monitoren van de soort en het opstellen van een stelsel ter voorkoming van schade aan vee.

13 EUR-Lex - 31992L0043 - NL (europa.eu) https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX%3A31992L0043%3ANL%3AHTML

Op grond van artikel 16 van de Habitatrichtlijn kan onder voorwaarden toestemming worden gegeven om toch in te grijpen. Dit is in Nederland momenteel uitgewerkt in de Wet Natuurbescherming (artikel 3.8 en 3.9). WZodra de Omgevingswet ingaat is artikel 8.47 van het Besluit kwaliteit leefomgeving (Bkl) het beoordelingskader, dit is een beleidsneutrale omzetting.

Ingrijpen, oftewel een uitzondering maken door een ontheffing op de verbodsbepalingen, wordt ook wel derogatie genoemd. Dit is alleen mogelijk als aan alle wettelijke voorwaarden is voldaan:

- Het moet nodig zijn op grond van een wettelijk erkend belang (bijvoorbeeld schade aan veehouderijen), en:
- Er is geen andere bevredigende oplossing, (bijvoorbeeld preventieve maatregelen zoals rasters) en:
- Er wordt geen afbreuk gedaan aan het streven om de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan.

5.4 Handreiking van de Europese Commissie

De Europese Commissie heeft in 2021 richtsnoeren [14] uitgevaardigd met handreikingen voor de lidstaten over de uitvoering van die beoordeling. Daarin is een speciale bijlage besteed aan de wolf. Hieruit volgt onder andere dat van regionale autoriteiten (zoals provincies) wordt verwacht dat ze de gevolgen van derogaties ook buiten hun eigen grondgebied moeten bestuderen. Voor een grensoverschrijdende soort als wolf betekent dat dus nationale maar ook internationale afstemming. Samenvattend concludeert de Europese Commissie in haar richtsnoer over de wolf dat afwijkingen van de strikte bescherming van wolven beter kunnen worden gerechtvaardigd als:

- Er een passend instandhoudings- en herstelplan voor de wolf bestaat dat volledig en correct wordt uitgevoerd en goed wordt gemonitord, met als doel een gunstige staat van instandhouding te waarborgen en sociaal-economische conflicten aan te pakken.
- Het plan is gebaseerd op de beste beschikbare wetenschappelijke gegevens en op een solide systeem voor toezicht op de wolvenpopulatie.
- Alle nodige preventieve en compenserende maatregelen worden uitgevoerd.
- Er passende maatregelen worden genomen om de illegale jacht doeltreffend te bestrijden (zoals strafbaarstelling, handhaving en bewustmaking) en om andere door de mens veroorzaakte sterftefactoren (zoals dodelijke aanrijdingen) aan te pakken.
- Alle andere bedreigingen voor de instandhouding van wolven in het betrokken gebied met succes worden aangepakt (bv. hybridisatie).
- De andere oorzaken van sterfte onder graasvee (bv. vrij rondlopende honden) naar behoren worden aangepakt.
- De doelstellingen en voorwaarden voor de afwijkingen duidelijk zijn vastgesteld en gerechtvaardigd met voldoende wetenschappelijk bewijs. Er is aangetoond dat er geen andere bevredigende oplossingen beschikbaar zijn en dat de in de afwijking gebruikte dodelijke methode de enige manier is om ernstige schade te voorkomen of te beperken of om de andere doelstellingen van de afwijkingen te verwezenlijken, in overeenstemming met de desbetreffende wetgeving. Afwijkingen per geval worden beoordeeld en vastgesteld.
- De beoogde afwijking geen afbreuk doet aan de staat van instandhouding van de populatie op lokaal populatieniveau, noch in het natuurlijke verspreidingsgebied van de soort.

14 ENV-2006-00946-00-00-EN-REV (europa.eu) https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=PI_COM:C(2021)7301

We maken onderscheid naar populatiebeheer bij wolven en ingrijpen bij specifieke probleemsituaties met een individuele wolf of enkele wolven. Voor populatiebeheer is de gunstige staat van instandhouding van de wolvenpopulatie van belang. Voor ingrijpen bij specifieke probleemsituaties, zoals bedoeld in de interventierichtlijnen, is het niet van belang of een gunstige staat is bereikt maar enkel of deze ingreep het bereiken van een gunstige staat niet belemmert.

Van een dergelijke belemmering is gezien de groei van de wolvenpopulatie in Gelderland redelijkerwijs geen sprake. Er is daarom in de interventierichtlijnen al vanuit gegaan dat ingrijpen bij probleemsituaties met individuele wolven mogelijk is.

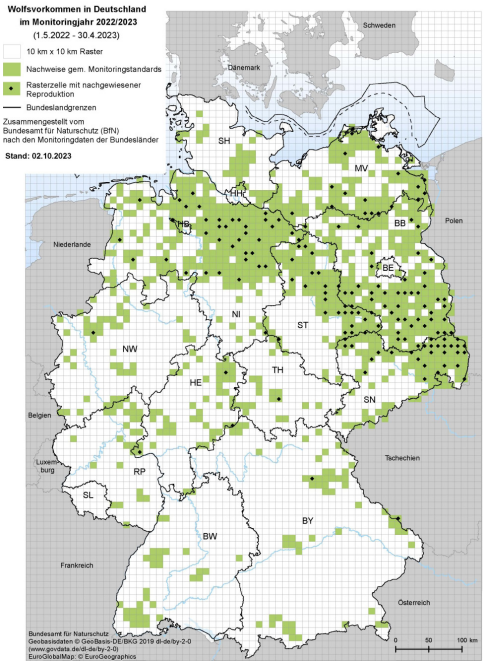
We respecteren uiteraard de wettelijke kaders maar vinden het belangrijk om ook de ruimte te zoeken die er in andere lidstaten binnen Europa al is gevonden. En waar die er nog niet is, duidelijk aan te geven welke nieuwe ruimte we vanuit Europa en de Nederlandse wetgever verwachten.

5.5 Uiteenlopende visies, wetenschappelijke inzichten en juridische duiding

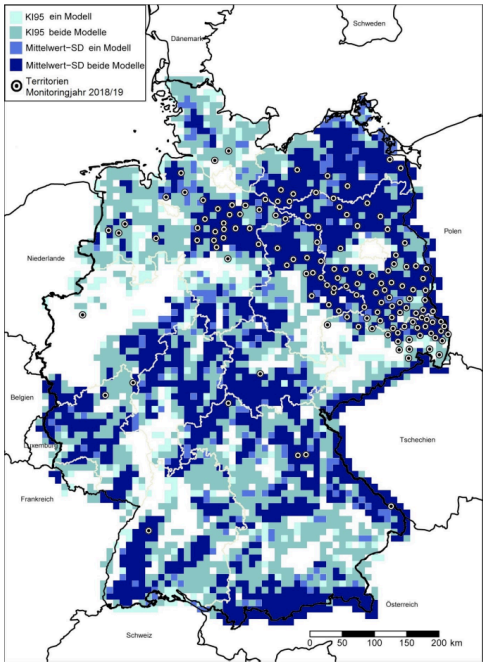
De Factfinding study gaat nog uit van een beoordeling op het niveau van de Centraal-Europese wolvenpopulatie. De situatie in Duitsland [15] is daarvoor relevant. De navolgende linker afbeelding geeft in groen aan de locaties waar nu wolven gevestigd zijn.

15 Hintergrundinformationen | BFN https://www.bfn.de/hintergrundinformationen (bron niet meer beschikbaar)

In monitoringsjaar 2022/2023 werden in Duitsland 184 wolvenroedels aangetoond, samen met bekende wolvenparen en individuele wolven gaat het om minimaal 1.339 wolven. Rechts daarnaast in blauw de uitkomsten van een habitats-geschiktheidsanalyse uit 2020. Het aantal potentiële territoria voor wolven in Duitsland is in de betreffende studie geschat op 700-1.400. Een dergelijke habitatsgeschiktheids-analyse wordt voor Nederland uitgevoerd door het ministerie van LNV, daarmee ontstaat meer inzicht in de ecologische draagkracht.

Locaties waar nu wolven gevestigd zijn (2022-2023)

Uitkomsten habitatsgeschiktheidsanalyse (2020)

De Factfinding study (blz. 79) gaat uit van 1.000 roedels als levensvatbare populatie van wolven, de genetische criteria zijn dan bereikt. Vanuit ecologisch perspectief is voor het definiëren van een gunstige staat ook relevant of wolven voorkomen binnen hun geschikte referentiegebied. Uitgaande van een groei met circa 25% per jaar zou dit dan omstreeks 2040 zijn bereikt en zou pas dan vanuit ecologische criteria en bezetting van gunstige leefgebieden worden gesproken over een gunstige staat van instandhouding voor Duitsland. Deze strikte uitleg zou een eerder getalsmatig ingrijpen in Gelderland in de weg kunnen staan.

Gelijktijdig constateren we dat andere landen in Europa hier soepeler mee omgaan. Bijvoorbeeld Zweden heeft bepaald dat de Zweedse populatie uit 300 wolven moet bestaat om te kunnen spreken van een gunstige staat van instandhouding. De populatie wordt gezien als onderdeel van een iets grotere Noord-Europese populatie met Noorwegen. Enerzijds werkt Zweden actief aan maatregelen om de genetische variatie te vergroten, anderzijds is quotumjacht (populatiebeheer) op wolven toegestaan op grond waarvan in 2023 toestemming is verleend om 75 wolven af te schieten [16]. De Habitatrichtlijn geeft niet aan dat quotumjacht mag worden toegestaan en de Europese Commissie was al in 2011 een inbreukprocedure gestart, blijkbaar tot op heden nog zonder resultaat.

16 Zweedse jagers doden 54 wolven ondanks negatief advies van wetenschappers | Buitenland | NU.nl https://www.nu.nl/buitenland/6250331/zweedse-jagers-doden-54-wolven-ondanks-negatief-advies-van-wetenschappers.html

Ook Frankrijk staat al geruime tijd afschot toe en ook in bijvoorbeeld Oostenrijk is afschot van wolven onder voorwaarden al toegestaan. Bijvoorbeeld Neder-Oostenrijk hanteert een escalatieladder [17] met criteria wanneer tot verjagen, verstoren of afschot kan worden overgegaan. Het afschotbeleid van wolven in Tirol is woensdag 25 oktober 2023 behandeld bij het Europese Hof van Justitie (HvJ). De Tiroler Staatsadministratieve Rechtbank (LVwG) benaderde het Hof ongeveer een jaar geleden met vier vragen over de interpretatie van het EU-recht. De uitspraak wordt later verwacht en zal relevant zijn voor de uitvoeringspraktijk.

Er lijkt dus in de praktijk meer ruimte te zijn voor eigen invulling door lidstaten, wij roepen de minister er daarom toe op om hier ook in Nederland meer ruimte voor te bieden en daar actief voor te pleiten in Europa.

17 Übersicht_23.3.23_final (noejagdverband.at) https://www.noejagdverband.at/wp-content/uploads/Wolf-Verordnung_Uebersicht_23.3.23_final.pdf

5.6 Centraal Europese wolf: onderdeel van een grotere populatie en dus minder kwetsbaar?

De benadering van de huidige fijnmazige indeling met verschillende populaties binnen Europa is in 2008 ontstaan in een richtlijn voor de Europese Commissie: Guidelines for Population Level Management Plans for Large Carnivors [18], J. Linnell et al. Zoals de term “Guideline” al impliceert moet dit worden gezien als een soort richtlijn. De schrijver verdeelde de Europese wolven in een fijnmazige benaming zoals bijvoorbeeld een Centraal-Europese laagland “populatie”, een Alpiene “populatie”, een Italiaanse enzovoort. Linnell onderkent zelf (blz. 7 van de Guidelines) dat wat hij ‘populatie’ noemt vanuit biologisch oogpunt slechts een subpopulatie is. Maar om het eenvoudiger te maken, noemt hij deze eenheden “populaties”.

18 sc28_inf17_en (coe.int) https://rm.coe.int/1680746791

In lijn met de richtlijn van Linnell uit 2008 concludeert de Factfinding study: “Momenteel is de Centraal-Europese populatie nog steeds functioneel geïsoleerd van andere deelpopulaties van wolf in Europa: er is nog geen regelmatige uitwisseling met de alpiene populatie (Frankrijk, N-Italië, Zwitserland): er is één voortplanting geweest in de laatste tien jaar in Duitsland, waarbij geen verdere vermenging is opgetreden (DBBW 2016), waardoor deze nog steeds als geïsoleerd beschouwd moet worden. Ook connectie met de populatie uit de Karpaten (Zuidoost-Polen, Slovakije) en het Balticum (OostPolen) is zeer sporadisch (Szewczuck et al., 2021), waardoor de Centraal-Europese populatie het best als geïsoleerd kan worden beschouwd, en er dus minimaal gestreefd moet worden naar 1.000 roedels in de Centraal-Europese regio.”

Echter, Professor Dr. Dr. Sven Herzog van de Technische Universiteit Dresden beschreef [19] in 2018 al dat de wolven in Duitsland in hoofdzaak afkomstig zijn uit de Baltische Staten, Oost-Polen en Oekraïne. Zijn conclusie is dat de meeste wolven in Europa bij een Oost-middel Europese (Meta)populatie behoren welke van Azië, over de Oeral, het Balticum en Polen zich uitstrekt tot Duitsland [red: en inmiddels verder westwaarts]. Zie ook zijn publicatie [20] over terugkeer van de wolf in Centraal Europa.

19 https://www.amazon.de/Wolf-Henryk-Okarma/dp/3440164330

20 Return of grey wolf (Canis lupus) to Central Europe: challenges and recommendations for future management in cultural landscapes | Request PDF (researchgate.net) https://www.researchgate.net/publication/330541669_Return_of_grey_wolf_Canis_lupus_to_Central_Europe_challenges_and_recommendations_for_future_management_in_cultural_landscapes

Ondersteunend bewijs van deze stelling dat de Centraal Europese wolf onderdeel uitmaakt van een veel grotere populatie kan worden gevonden in de publicatie [21] van de Poolse professor Gula (et al.) uit 2020. Hij evalueerde de door Linnell gehanteerde begrenzing van twee populaties in Polen: “We concluderen dat wolven die de laaglanden aan elke kant van de Vistula-rivier bewonen, tot dezelfde populatie behoren, een vergelijkbare staat van instandhouding hebben en als dezelfde beheereenheid moeten worden behandeld.”

21 Re-evaluation of the wolf population management units in central Europe - Gula - 2020 - Wildlife Biology - Wiley Online Library https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.2981/wlb.00505

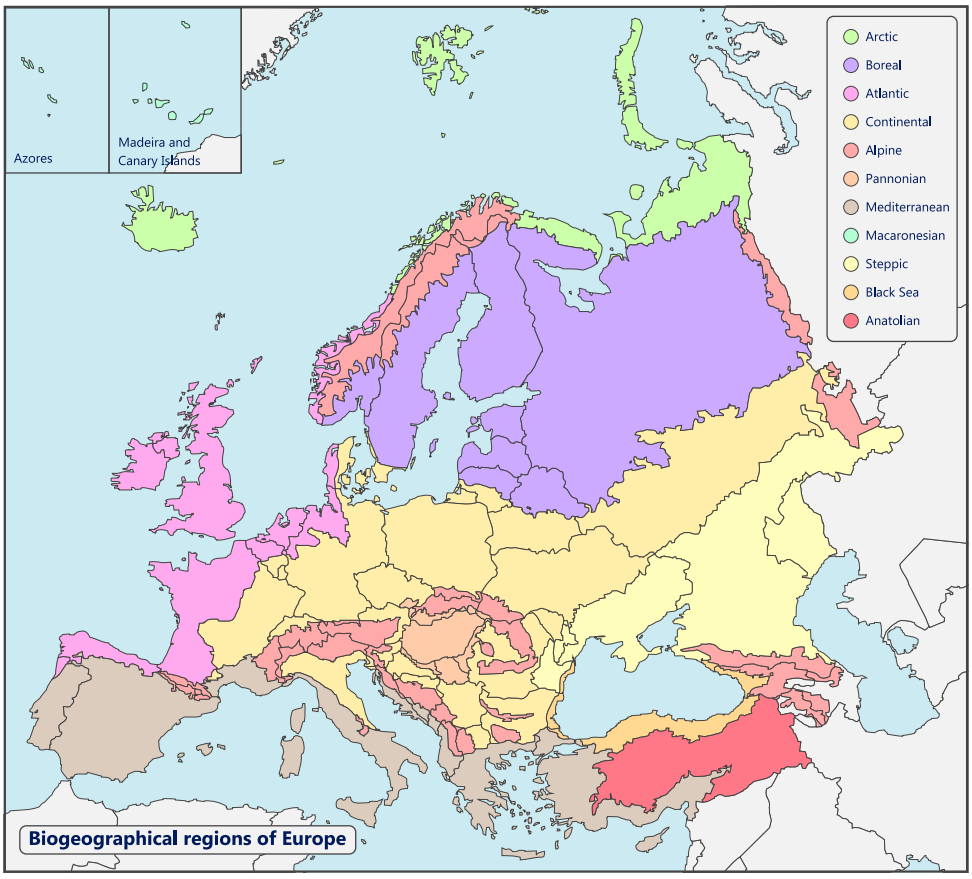
Dat bijvoorbeeld de Alpiene populatie tot voor kort niet was aangesloten en als zelfstandig moest worden beschouwd staat niet ter discussie. Inmiddels is echter, ook in Nederland sprake van Alpiene wolven die via Frankrijk ons hebben bereikt. In Duitsland zijn al voorbeelden van effectieve genenuitwisseling door voortplanting tussen Duitse en Franse wolven.

Uit de verschillende wetenschappelijke inzichten en relevante ontwikkelingen concluderen wij dat er een snelle verandering met betrekking tot het begrip gunstige staat van instandhouding kan optreden. Uit de gekozen bewoordingen blijkt dat er ruimte is voor een minder strikte uitleg dan nu is gedaan.

5.7 Populatiebeheer vraagt internationale afstemming

Om populatiebeheer mogelijk te maken en goed te onderbouwen zien we, naast verlaging van de beschermde status van wolf, onverminderd meerwaarde in een internationaal wolvenmanagementplan. Daarin stellen we samen met onze buurlanden vast wat onze doelen en bijdragen zijn met betrekking tot de bescherming en het beheer van de wolf. Dit kunnen we als Gelderland of provincies niet alleen en we doen daarom een dringend beroep op de minister van LNV om hier met ons een succes van te maken.

Onderdeel van die Internationale samenwerking is het komen tot goede gezamenlijke rapportages aan Europa op het niveau van de biogeografische regio. Europa kent 9 van deze regio's. Nederland behoort met onder andere Vlaanderen en het westelijk deel van Duitsland tot de Atlantische regio. Zoals de kaart laat zien past de biogeografische regio-indeling niet op de ruimtelijke verspreiding van de hier aanwezige wolvenpopulatie. Wolven verplaatsen zich over grote afstanden en monitoring via deze regio-indeling kan dus slechts een indicatieve betekenis hebben en alleen in samenhang met bijvoorbeeld de continentale biogeografische regio worden beoordeeld.

Biogeografische regio's van Europa

5.8 Wat betekent dit voor mogelijkheden om correctieve beheermaatregelen toe te passen

We erkennen dat de Veluwe een belangrijk leefgebied is voor Wolven in Nederland. Als Gelderland leveren we daarmee ons aandeel aan de bescherming van wolven in Nederland en daarbuiten. We vinden ook dat de praktijk uitwijst dat de aantallen wolven in Gelderland niet verder moeten groeien en willen een stand nastreven van maximaal 80 wolven in Gelderland. Populatiebeheer bij wolven moet mogelijk worden zoals dat in Gelderland ook gebruikelijk is bij andere wilde diersoorten zoals herten en zwijnen.

Het bieden van een leefgebied aan wolven op de Veluwe kan alleen als, eenvoudiger dan nu het geval is, kan worden ingegrepen bij kritieke situaties. Probleemgevallen met wolven moeten sneller worden aangepakt en de definitie van een probleemwolf moet in dat kader scherper. We gaan er van uit dat dit onder de juiste randvoorwaarden nu al mogelijk is.

We onderkennen dat er juridisch nu geen ruimte is voor nulstandgebieden voor wolven in Gelderland en dat ook het definiëren van bijvoorbeeld wolvencorridors ons niet gaat helpen. Dat is ook minder relevant als we de stimulering van preventie verbreden naar geheel Gelderland en sneller kunnen ingrijpen bij probleemsituaties.

5.9 Populatiebeheer: conclusie

Gelderse visie op de gunstige staat van instandhouding en aanpassing van de beschermde status

Onze conclusie is dat de in Gelderland gevestigde wolven onderdeel uitmaken van een (meta-) populatie die groter is dan werd aangenomen en daardoor ook als minder kwetsbaar moet worden beschouwd. Dit moet meewegen bij de juridische beoordeling om ingrijpen bij wolven eerder mogelijk te maken.

Wij komen tot het oordeel dat de gunstige staat van instandhouding van de wolf is bereikt of snel zal zijn bereikt. Op regionaal niveau omdat er op de Veluwe sprake is van een maximale bezetting met wolven en er geen maatschappelijk draagvlak is voor meer wolven. Internationaal omdat het onderscheiden van de Centraal Europese als afzonderlijke wolvenpopulatie op zijn minst discutabel is. De feitelijke wolvenpopulatie is groter want aaneengesloten en daarmee minder kwetsbaar en eerder in een gunstige staat van instandhouding.

In het verlengde daarvan pleiten wij voor het bepalen door de minister (met de gezamenlijke provincies) van een landelijk doel voor de goede staat van instandhouding en het verlagen van de wettelijk beschermde status van de wolf in Nederland en Europa. De wolf moet dan verschuiven van bijlage IV naar bijlage V van de Habitatrichtlijn zoals in andere delen van Europa al het geval is. In Nederland moet de wolf vervolgens worden aangemerkt als andere beschermde soort als bedoeld in artikel 3.10 Wet Natuurbescherming. Verstoren wordt dan eenvoudiger en opzettelijk doden of vangen vraagt dan redelijkerwijs een lichtere onderbouwing.

Ook hechten wij belang aan het schrappen van de wolf van Bijlage II van de Habitatrichtlijn die aanzet tot het aanwijzen van speciale beschermingsgebieden. Wij vinden dat reguliere soortenbescherming volstaat en aanvullende gebiedsbescherming niet wenselijk is. Specifiek bedoelen we daarmee dat we de minister vragen om de wolf definitief [22] niet aan te wijzen als doelsoort voor Natura2000 Veluwe (ook niet in 2029).

22 Ontwerpbesluit wijzigingsaanvraag aanwijzingsbesluit Veluwe (rvo.nl) https://www.rvo.nl/node/2003840?resourceVersion=rel:working-copy&previewToken=7b3d5e57-01b3-47da-b7e5-28fc4497fcf9

Bijlage 1: Hybridisatie van de wolf

Provinciale Staten gaven opdracht aanvullend onderzoek te laten doen naar hybridisatie van de wolf bij tenminste twee nieuwe onderzoekslaboratoria voor DNA onderzoek, en onderzoek naar hybridisatie en afkomst van wolven. Daartoe hebben wij meerdere buitenlandse laboratoria benaderd en praktische werkafspraken kunnen maken met Wageningen Environmental Research (WenR) voor de aanlevering van weefsel van 11 verschillende dood in Nederland aangetroffen wolven. Ook andere provincies volgen het onderzoek met belangstelling.

We hebben de onderzoeksopdracht zo opgevat dat deze bij voorkeur plaatsvindt buiten het CE-wolf consortium waar onder andere WenR aan is verbonden. Het aan de universiteit van Ljubljana (Slovenië) verbonden laboratorium DivjaLabs Ltd. Voert momenteel het onderzoek uit in samenwerking met een Noorse onderzoeker. In Zuidoost-Europa is veel ervaring met hybridisatie bij wolven. Medio oktober ontving het lab de weefsels om er eerst zelf DNA uit te extraheren. Vervolgens vindt hierop genotype-bepaling plaats en wordt de data geanalyseerd en vergeleken met data van alle relevante Europese wolvenpopulaties en hybride wolven. Het eindresultaat verwachten we medio februari 2024.

Het ForGen laboratorium in Hamburg toonde desgevraagd ook belangstelling voor het uitvoeren van dit onderzoek en was onze beoogde andere onderzoeks-instelling. Ondanks constructieve gesprekken vooraf heeft het laboratorium, ook na herhaaldelijk verzoek, helaas niet gereageerd op onze offerte-aanvraag zodat we hiermee niet verder kunnen. Een parallel onderzoek bij 2 verschillende onderzoekslaboratoria is daarmee helaas niet gelukt. Een identieke 2e set weefselmonsters is opgeslagen en we wachten nu eerst de uitkomsten uit Ljubljana af om te beoordelen of en in welke vorm een onderzoek elders toegevoegde waarde kan hebben.

Ondertussen is in Vlaanderen, door het instituut Natuur- en Bosonderzoek, een interessante publicatie [23] uitgegeven “Hybridisatie tussen honden en wolven: Hoe algemeen is het werkelijk”. Onderzoeker Mergeay concludeert samenvattend onder andere dat hybridisatie tussen wolven en honden voorkomt in Europa, maar grotendeels beperkt is tot regio’s waar verwilderde honden in grote aantallen voorkomen in nabijheid van wolven. In de publicatie wordt ook gewezen naar een recent opgestart en door de EU gefinancierd project genaamd “Wolfness” [24] (Biodiversa+). Dit project heeft als doel om een gestandaardiseerde toolbox aan te bieden voor de identificatie van hybriden tussen wolven en honden, een screening te doen van wolvenpopulaties in heel Europa en ook het Europese beleid inzake hybridisatie te evalueren. We gaan nog na hoe straks een koppeling gemaakt kan worden met onze onderzoeksresultaten.

23 58277 (vlaanderen.be) 58277 (vlaanderen.be)
24 WOLFNESS – Biodiversa WOLFNESS – Biodiversa +

Bijlage 2: Wolf en faunabeheer

Effecten van wolven op het ecosysteem en faunabeheer zijn beperkt

Over de rol van de wolf in het ecosysteem is in paragraaf 8.2 van de Factfinding study ingegaan. Samengevat zullen aaseters naar verwachting profiteren, kan er sprake zijn van verandering in gedrag bij hoefdieren maar zal het effect op aantallen hoefdieren beperkt zijn. Meer recent werd een Europese studie naar het onderwerp gepubliceerd [25]. Hieruit blijkt, kort samengevat, dat effecten op complete ecosystemen vooral zichtbaar zijn in beschermde gebieden met weinig menselijke invloeden. Maar ook dat het effect van de wolf in meer door mensen gedomineerde landschappen (waartoe wij ook de Veluwe rekenen) discutabel blijft.

25 Do recolonising wolves trigger non-consumptive effects in European ecosystems? A review of evidence - Abstract - Europe PMC https://europepmc.org/article/ppr/ppr735136

De onderzoekers benadrukken de noodzaak van wildbeheer om de complexiteit en processen van ecosystemen te herstellen, zodat niet-consumptieve roofdier-effecten kunnen optreden. Met niet-consumptieve effecten wordt gedoeld op de meer indirecte gevolgen van de aanwezigheid van predatoren zoals de wolf. Daarmee wordt onder andere gedoeld op ruimtegebruik en gedrag van de prooidieren en de gevolgen daarvan voor de vegetatie en het landschap.
De uitkomsten zijn in lijn met de praktijkervaringen op de Veluwe.

De Faunabeheereenheid geeft aan dat ondanks de toegenomen aanwezigheid van wolven er getalsmatig nog geen significant effect van uitgaat op de hoefdier-populatie. De FBE baseert zich op jaarlijks uitgevoerde tellingen van de grote hoefdieren. Lokaal worden wel minder hertenkalveren geteld of wordt ander gedrag waargenomen. Natuurmonumenten [26] heeft daar zelfs op delen van de Veluwe al consequenties aan verbonden door niet of minder afschot te plegen. Wij hebben er grote moeite mee dat dit zonder overleg is besloten en verwachten van de Faunabeheereenheid dat hierover op de bestuurstafel alsnog goede afspraken worden gemaakt. Faunabeheer op grote hoefdieren op de Veluwe is geen middel op zich maar moet er steeds op zijn gericht om de doelen te halen zodat andere belangen zoals natuurlijke bosverjonging, landbouwschade of aanrijdingen niet in de knel komen. waar de rol van de wolf toeneemt kan de rol van de jager afnemen maar nu resoluut stoppen en erop vertrouwen dat de natuur het wel oplost is onverantwoord.

26 Omgevingsanalyse - 231018 Er loopt te veel wild op de Veluwe rond, kan de wolf hulp bieden_ 'Ze jagen beter dan de mens'.pdf - Alle documenten (sharepoint.com) https://prvgld.sharepoint.com/sites/omgevingsanalyse/SiteCollectionDocuments/Forms/AllItems.aspx?id=%2Fsites%2Fomgevingsanalyse%2FSiteCollectionDocuments%2FArtikelen%2F231018%20Er%20loopt%20te%20veel%20wild%20op%20de%20Veluwe%20rond%2C%20kan%20de%20wolf%20hulp%20bieden%5F%20%E2%80%98Ze%20jagen%20beter%20dan%20de%20m

Overigens heeft de rechtbank inmiddels geoordeeld dat van verstoring van wolven door het faunabeheer op de Veluwe geen sprake is. Op die uitspraak is hoger beroep aangetekend bij de Raad van State maar we vertrouwen erop dat het oordeel overeind blijft.

Provincie Gelderland
Markt 11
6811 CG Arnhem
Postbus 9090
6800 GX Arnhem
026 359 99 99
provincieloket@gelderland.nl
www.gelderland.nl

24 800 205